

بررسی حادثه منا از منظر حقوق بشر و حقوق بین‌الملل

۵۱

دو فصلنامه مطالعات
حقوق بشر اسلامی

بررسی حادثه منا از منظر حقوق بشر و حقوق بین‌الملل
ابوالفضل سلیمیان و همکار

ابوالفضل سلیمیان^{*۱}

سعید دریایی بغدادآبادی^۲

۱. کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد میبد، یزد، ایران.
۲. دکتری حقوق بین‌الملل، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد بافق، یزد، ایران.

چکیده

حادثه منا به سبب بار سنگین عاطفی که بر عهده وجدان عمومی تحمیل می‌کند، افراد را خود به خود به سمت اظهارنظر و واکنش می‌کشانند، به طوری که گمانه‌زنی‌های فراوانی از سوی دولت‌ها و حقوقدانان درباره مبانی مسئولیت دولت عربستان سعودی مطرح شده است. موضوع این مقاله پی‌گیری حقوقی این ماجرا می‌باشد و در واقع قصد داریم به این سؤالات پاسخی شفاف بدهیم که «آیا عربستان به سبب وقوع حادثه منا و حواشی آن مسئولیت بین‌المللی دارد یا خیر؟ و اگر جواب مثبت است، دادگاه صالح برای رسیدگی به این قضیه کدام است؟» در نهایت با بررسی این موارد خواهیم یافت که اتفاقات صورت گرفته در حادثه منا حالت غیرعمدی داشته و در نتیجه کوتاهی و تقصیری است که مسببان این حادثه در انجام وظایف اساسی خود مرتکب شده‌اند. بر این اساس، کشور عربستان مرتکب جرم بین‌المللی نشده و از لحاظ کیفری مسئولیت ندارد، اما از لحاظ مسئولیت مدنی (جبران خسارت) و همچنین دیه افراد فوت شده، مسئولیت بین‌المللی دارد و این مسئولیت قابل پی‌گیری در محاکم داخلی کشور عربستان می‌باشد.

واژگان کلیدی: حادثه منا، مسئولیت، حقوق بشر، حقوق بین‌الملل.

مقام معظم رهبری:

«حادثه منا فراموش نخواهد شد و ملت‌ها به طور جدی آن را دنبال خواهند کرد. دولت سعودی به جای فرافکنی، موظف است مسئولیت خود را در این حادثه تلخ بپذیرد. مدیریت غلط و اقدامات ناشایسته که عامل این حادثه بوده است، نباید از نظر دور بماند.»

مقدمه

در تاریخ ۲۲ سپتامبر ۲۰۱۵ میلادی در سرزمین عربستان، فاجعه عظیم انسانی رخ داد که قلب انسان‌ها را ملامت از درد و رنج کرد. هزاران تن از حج‌گزارانی که در لباس احرام از همه تعلقات رهیده بودند تا به وصال معبود خویش برسند، در حرکتی عامدانه یا در اثر خطا و تقصیر بزرگ انسانی، جان به جان آفرین تسلیم کردند که از میان جانباختگان، صدها ایرانی بدون ذره‌ای خطا و تقصیر جان باختند و صدها نفر نیز مجروح و مصدوم شدند. ساده‌ترین تمهیدات در لحظه وقوع می‌توانست عمق این فاجعه انسانی را کمتر کند، ولی در کمال حیرت، بی‌تدبیری، بی‌خردی و اهمال تا التهاب ماجرا تداوم یافت. دولت عربستان با اختصاص سهمیه مشخص و سپس صدور ویزا خارج از توافق‌های دوجانبه با کشورها در این خصوص از بُعد حقوق بین‌الملل به عنوان کشور پذیرنده مسافر و حج‌گزار و وظیفه برقراری امنیت و صیانت از جان آن‌ها را با ایجاد نظم بر عهده دارد. همان‌گونه که طرح پیش‌نویس کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل متحد (سال ۲۰۰۱) در باب مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها از جمله مواد ۴ و ۵ و ۸۰ فعل و ترک فعل دولت، ارگان‌هایی که از جانب دولت و سایر وابستگان حکومت و هر آنچه که به آن کشور منتسب می‌گردد را در قبال اتباع خارجی مسئول می‌شناسد و دولت عربستان نه تنها زیرساخت‌های لازم برای حفظ جان و امنیت این عزیزان را از قبل با اجرای برنامه‌ریزی‌های مناسب ایجاد ننموده است، بلکه در زمان وقوع حادثه نیز با برنامه‌ریزی‌های غلط، اهمال و بی‌تدبیری باعث بروز این فاجعه انسانی گردیده و در ادامه نیز به وظیفه امدادسانی و رسیدگی فوری پزشکی و درمانی عمل ننموده است و با عملکرد غلط خود باعث از بین رفتن انسان‌های بی‌گناه بیشتری گردیده است. (پایگاه اطلاع‌رسانی حج، ۱۳۹۴) از منظر حقوق بشر و مقررات و قواعد بین‌المللی، کشور صادرکننده رواید موظف است مسافر مهمان را از نظر شخصی، جسمی، روحی و روانی مورد حمایت کامل قرار دهد و از هرگونه تعرضی در امان بدارد. به سبب تقصیرات و اهمال دولت عربستان در این قضیه، کلیه مجامع بین‌المللی از جمله سازمان ملل متحد به ویژه شخص دبیرکل سازمان ملل متحد،

شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد، سازمان کنفرانس اسلامی باید ضمن محکوم کردن اقدامات دولت عربستان سعودی، موضع صریح خود در قبال این واقعه سهمگین بشری را اعلام نموده و کمیته‌های ویژه حقیقت‌یاب برای بررسی ابعاد فاجعه و علل و عوامل حادثه تشکیل دهند و نتیجه اقدامات کمیته موصوف را به حادثه‌دیدگان کشورهای اسلامی و افکار عمومی جهان گزارش نمایند و به کشور عربستان تأکید نمایند تمهیدات لازم را برای جبران کامل خسارت صدمه‌دیدگان و خانواده‌های آن‌ها فراهم و برخوردی قاطع با مقصرین این امر جهت جلوگیری از تکرار چنین فجایعی به عمل بیاورد. در همین راستا پس از وقوع این فاجعه، مسئولان برخی کشورهای اسلامی در تلاش هستند تا در راستای احقاق حقوق قربانیان این حادثه و بررسی ابعاد مختلف این فاجعه هولناک و نیز دریافت غرامت قربانیان و مجروحان از دولت عربستان، این موضوع را از ابعاد حقوقی و سیاسی مورد بررسی قرار دهند.

۱. مفهوم مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها

مسئولیت بین‌المللی همانند یک نهاد حقوقی بین‌المللی بوده و عبارت است از الزام به جبران خسارت مادی و معنوی وارد شده به تابعان حقوق بین‌الملل یعنی سازمان‌ها، کشورها و افراد (که جزو تابعان منفعل حقوق بین‌الملل هستند؛ یعنی فقط موضوع حق و تکلیف می‌باشند، لکن هیچ نقشی در ایجاد و وضع قواعد حقوق بین‌الملل ندارند) که این خسارات ممکن است ناشی از یک رفتار نامشروع و یا خودداری از یک رفتار یا انجام رفتاری مخالف حقوق بین‌الملل به وجود آمده باشد. (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۵: ۲۷۳)

در حقوق بین‌الملل برای تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت، وجود چند شرط اعم از نقض یک تعهد بین‌المللی، وجود رابطه سببیت بین نقض تعهد و «قابلیت انتساب» عمل زیان‌آور به یک رکن دولتی ضروری است. شرط اخیر در میان سایر شروط، در تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت بسیار حائز اهمیت است، به این معنا که چنانچه مدعی نتواند اثبات نماید فعل یا ترک فعل زیان‌آور منتسب به یکی از ارکان دولت بوده است، حکم به مسئولیت دولت برای جبران زیان و خسارت وارده صادر نخواهد شد. (عباسی، ۱۳۹۴: ۶)

دولت فقط در قبال اعمال و رفتار خلاف موازین حقوق بین‌الملل خود و نمایندگان خود مسئول واقع می‌شود. با وجود این اگر اشخاص خصوصی به صورت رسمی و قانونی از طرف دولت و یا عملاً به نمایندگی از او اقدام نمایند اعمال آن‌ها منتسب به دولت خواهد بود. هم‌چنین اگر اشخاص خصوصی، نمایندگی از سوی دولت داشته و

در سمت نماینده دولت اقدام نموده باشند عمل آن‌ها قابل انتساب به دولت است. این مفهوم از بند ۲ ماده ۷ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت مستفاد می‌شود. بند مذکور مقرر می‌دارد: «اقدام اجزای تابعه یک واحد که جزء تشکیلات رسمی یا واحدهای تابعه داخلی نیستند، اما به موجب قوانین داخلی صلاحیت اعمال بخشی از اختیارات دولتی را دارند. طبق مقررات حقوق بین‌الملل به عنوان عمل دولت شناخته می‌شوند، مشروط بر آنکه در مسأله مطروحه خود اقدام کرده باشند.» بر این مبنا کمیسیون حقوق بین‌الملل در ماده ۸ طرح مذکور بیان می‌دارد: «رفتار شخص یا گروهی از اشخاص در صورتی طبق حقوق بین‌الملل، عمل دولت تلقی خواهد شد: الف) معلوم شده باشد این شخص یا گروه اشخاص در واقع از جانب آن دولت عمل می‌کرده‌اند. ب) این شخص یا گروه اشخاص در واقع بخش‌هایی از اقتدار حکومتی را در غیاب مقامات رسمی و در شرایطی اعمال کرده باشند که اعمال آن بخشی از اقتدار را توجیه کند.» با اینکه دولت مسئول اقدامات و اعمال و اشخاص خصوصی نیست، اما در شرایطی ممکن است کارهای خلاف این اشخاص موجبات و زمینه مسئولیت بین‌المللی دولت را فراهم کند. بدین صورت که امکان دارد اعمال اشخاص خصوصی با نوعی فعل یا ترک فعل دولت همراه باشد که در حالت اخیر، دولت مسئول است. به عبارت دیگر عمل شخص یا اشخاص خصوصی، حادثه‌ای خارجی محسوب می‌شود که شرایط مناسب و مساعد را برای رفتار و عملکرد نادرست دولت‌ها مهیا می‌سازد. ناگفته نماند مسئولیتی که از این حیث برای دولت ایجاد می‌شود، مسئولیت غیرمستقیم یا نیابتی نیست. بلکه مسئولیت مستقیم است؛ چرا که هر دولتی مکلف و موظف است نظم عمومی را در سرزمین خود تأمین و مستقر نماید و حافظ حقوق مردم باشد. در قضیه منا، علت اصلی مسئولیت، کوتاهی و تقصیری است که دولت عربستان سعودی و مأموران انتظامات یا مسئولان برگزاری در انجام وظایف اساسی خود مرتکب شده است. یک فعال برجسته سعودی با بیان اینکه سهل‌انگاری، دلیل فاجعه منا بوده، مسئولیت این حادثه تلخ را متوجه آل‌سعود دانست. این فعال عربستانی که در توئیتر با نام «مجتهد» شناخته می‌شود و نزدیک به دو میلیون دنبال‌کننده دارد، در صفحه کاربری خود نوشت: «جمعیت زیاد حجاج در منا در دوربین‌های مداربسته دو ساعت قبل از وقوع فاجعه مشاهده شده و هشدار به نیروهای امنیتی فرستاده شده بود، اما اقدامی صورت نگرفت و نیروهای امنیتی پس از فاجعه وارد عمل شدند.» مجتهد افزود: برخی از مسئولان نظارت بر دوربین‌های مداربسته پس از رسیدن جمعیت حجاج به حد غیرقابل کنترل، از طریق بی‌سیم درخواست کمک کردند اما پاسخی دریافت نکردند. این

فعال سعودی تأکید کرد: «در حال حاضر محمد بن نایف، ولیعهد عربستان، شخصاً برای جلوگیری از دسترسی به تصاویر دوربین‌های مدار بسته و تماس‌های تلفنی که مسئولیت و قصور نیروهای امنیتی را ثابت می‌کند، تدابیری جدی اتخاذ کرده است. (مجتهد، ۱۳۹۴)

۲. نقض تعهدات بین‌المللی و حقوق بشری توسط عربستان در حادثه منا

حادثه منا از دو منظر حقوق بین‌الملل و حقوق بشر بین‌المللی قابل بررسی است و عربستان سعودی در هر دو حوزه، تعهدات صریح خود را نقض کرده است. به عنوان مثال در حوزه حقوق بشر می‌توان به برخی تعهدات عربستان به شرح ذیل اشاره کرد که در جریان حادثه منا به طور کلی نقض شدند:

۱- ماده دوم اعلامیه حقوق بشر اسلامی مصوب ۱۹۹۰: حرمت جنازه انسان باید حفظ شود و بی‌احترامی به آن جایز نیست و حمایت از این امر بر عهده دولت است.

۲- ماده هفتم میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۹۶: هیچ‌کس نباید در معرض شکنجه یا رفتار تحقیرآمیز و مجازات غیرانسانی و وحشیانه قرار گیرد.

۳- حق بر حیات، حق بر دسترسی به مراقبت‌های پزشکی و آب آشامیدنی و حفظ حرمت و حیثیت انسانی نیز از جمله حقوقی می‌باشند که نقض آن‌ها تخطی از قواعد و اصول حقوق بشر را به همراه داشته است. از جمله حقوق ثانویه بشر، حق بهداشت است که دولت عربستان از آن استنکاف کرده است. هم‌چنین در بسیاری از مصاحبه‌ها اشاره شده است که «برخی از مصدومین حادثه منا به دلیل نبود آب و عدم دسترسی به خدمات بهداشتی جان باختند». دولت سعودی می‌توانست به هر نحوی (مثلاً با استفاده از بالگرد)، آب یا هر نوشیدنی دیگر را به دست زائران برساند. ضمن اینکه زمینه‌ای برای دسترسی به بهداشت عمومی را فراهم کند. برای این کار لزوم استناد به موارد نقض بهداشت عمومی و عدم ارائه آب آشامیدنی به زائران را بایستی مورد توجه قرار داد. در خصوص بی‌توجهی مقامات سعودی باید تصریح نمود که اسناد موجود و اظهارات شاهدان عینی حاکی از آن است که نه تنها اقدامات لازم برای پیشگیری حادثه به عمل نیامده است، بلکه حتی اقداماتی برای کاهش خسارات و آسیب‌های این فاجعه نیز صورت نگرفته است. به طوری که شاهدان عینی از عدم رسیدگی به مجروحین حادثه خبر داده‌اند و اگر کمک‌رسانی لازم به مجروحین حادثه صورت می‌گرفت، احتمالاً شاهد این وسعت از قربانیان نبودیم. شدت آسیب‌ها، خسارات و صدمات نشان‌دهنده کوتاهی دولت عربستان در رسیدگی به مجروحین حادثه است. وقتی این فاجعه روی داد، دولت عربستان باید

بلافاصله به کمک‌رسانی به مجروحین می‌پرداخت؛ اما حاضران و شاهدان صحنه تصریح دارند که دولت عربستان در وظیفه انسانی و حتی قانونی کوتاهی کرده است و بسیاری از افراد مجروح و نیازمند به کمک در اثر گرما، فشار جمعیت و سایر صدمات جان خود را از دست داده‌اند. (غریب‌آبادی، ۱۳۹۴) هم‌چنین متأسفانه بر اساس تصاویر موجود در گفته‌های شاهدان عینی، برخورد مأموران سعودی با جنازه‌ها مایه تأسف می‌باشد؛ در صورتی که مطابق شرع مبین اسلام باید حرمت جنازه مسلمان رعایت شود. علاوه بر این دولت عربستان باید اقدامات لازم در رسیدگی به این مسأله را انجام می‌داد تا پیکرهای مطهر حاجیان هرچه سریع‌تر به کشورمان انتقال داده شوند. اینکه برخی کشورها نسبت به دفن حاجیان قربانی در عربستان رضایت داشتند مسأله دیگری است. اما در این مورد جمهوری اسلامی ایران، خواهان برگشت تمامی پیکرهای جانباختگان بود و از این نظر عربستان مسئولیت داشت تا هرچه سریع‌تر نسبت به این کار اقدام نماید، اما متأسفانه در روزهای اولیه، همکاری سریع و مسئولانه‌ای در این زمینه صورت نگرفت.

۳. مسئولیت حقوقی دولت عربستان در حادثه منا

در زمان حاضر بحث مسئولیت دولت‌ها، از آن تعریف سنتی حقوق بین‌الملل فاصله گرفته و استاندارد قابلیت انتساب عمل زیان‌آور به دولت یا اشخاص منتسب به ارگان‌های مسئول و وابسته به آن نیز بسیار فرق کرده است. لذا بدون وارد شدن به مباحث پیچیده حقوقی باید گفت که بحث مسئولیت دولت عربستان در خصوص خسارات روحی و جانی وارده به اتباع ایرانی با صدور روایت برای آنان از منظر حقوقی و عرفی امری مسجل است. کشوری مثل عربستان که میزبانی حجاج را در کنگره عظیم حج بر عهده دارد، باید نسبت به ارائه تمامی خدمات به حجاج اقدام کند و تدابیری را اتخاذ نماید تا افرادی که برای انجام فریضه حج عازم اماکن مقدسه می‌شوند در صحت و سلامت باشند. ماده ۳ عهدنامه مودت سال ۱۳۰۸ میان ایران و عربستان که ناظر بر این موضوع است مقرر می‌دارد: «عربستان متعهد می‌گردد نسبت به حجاج ایرانی از هر حیثیت مثل سایر حجاجی که به بیت‌الله‌الحرام می‌روند، رفتار نموده و اجازه ندهد که نسبت به حجاج ایرانی در ادای مناسک حج و فرایض دینی آن‌ها هیچ‌گونه مشکلی ایجاد شود و نیز تعهد می‌نماید که وسایل امنیت و آسایش و اطمینان آن‌ها را فراهم نماید. از این‌رو، دولت عربستان نسبت به حفظ جان، سلامت و ایمنی زائرین مسئول بوده و وظیفه تأمین حداکثری آن را داشته است.» علاوه بر این، در رابطه با مسئولیت دولت عربستان و نقض

تعهدات آن می‌توان گفت که به موجب ماده ۳۶ کنوانسیون ۱۹۶۳ وین ناظر بر روابط کنسولی، مأموران کنسولی دولت فرستنده و اتباع این دولت در قلمروی دولت پذیرنده، حق دسترسی و برقراری ارتباط با یکدیگر را دارند. هم‌چنین بر طبق این ماده، هرگونه توقیف، زندانی یا بازداشت اتباع دولت فرستنده باید بدون تأخیر و بنا بر تقاضای ذی‌نفع به اطلاع پست کنسولی دولت فرستنده برسد. ماده ۳۷ کنوانسیون فوق‌الذکر نیز تصریح می‌کند: هرگاه دولت پذیرنده اطلاعاتی را در رابطه با فوت اتباع دولت فرستنده در دست داشته باشد، باید مراتب را بدون تأخیر به اطلاع پست کنسولی دولت فرستنده برساند.

۳-۱. مسئولیت انسانی متوجه عربستان

به طور کلی این بحث را می‌توان از چهار منظر مورد مطالعه قرار داد:

۱- دیدگاه انسانی: قطعاً برای همه ملت ایران و مسلمانان جهان این فاجعه بسیار دردناک است. به هر صورت بسیاری از مردم، اقوام نزدیک یا دورشان را در این فاجعه از دست داده‌اند. اگر بخواهیم به این حادثه از منظر انسانی نگاه کنیم به طور طبیعی عواطف انسانی دخیل می‌شود و به احتمال زیاد نگاه تنفرآمیز یا نگاه تحمل‌آمیز مستتر می‌شود. کما اینکه می‌بینیم در ایران مردم و حاکمیت، به صورت تنفرآمیز به دولت عربستان و مسئولانش نگاه می‌کنند، اما مثلاً در ترکیه و اندونزی نگاه‌ها بیشتر تحمل‌آمیز است.

۲- دیدگاه حقوقی: اگر بخواهیم این موضوع را از نگاه حقوقی بررسی کنیم چند بعد بر آن متصور است. نخست اینکه چنانچه دلایلی مبنی بر عمد بودن این حادثه وجود داشته باشد در این صورت مسئولیت کیفری متوجه میزبان است. دوم اینکه اگر میزبان سهل‌انگاری کرده باشد در این صورت نیز مسئولیت جزایی و مدنی شامل حالش است.

۳- دیدگاه سیاسی: سؤالی که مطرح می‌شود این است که ایران و عربستان چگونه می‌خواهند با یکدیگر تعامل کنند؟ متأسفانه این حادثه زمانی رخ داده که ایران و عربستان در بدترین شکل روابط سیاسی خود در پنجاه سال اخیر هستند.

۴- دیدگاه دیپلماتیک: باید گفت راه‌حل این مسأله دیپلماتیک است. یعنی باید ببینیم اگر ما بودیم چه می‌کردیم. آیا می‌توانستیم از عهده این کار برآیم. پس یک مسأله‌ای را باید در نظر بگیریم. ایران و عربستان دو همسایه در کنار هم هستند و خواهند بود. جدای از گرایش‌های مذهبی، ما دارای یک خدا و قرآن و یک پیامبر و یک مکه و مدینه هستیم. بنابراین از یاد نبریم که وجه اشتراک‌های زیادی داریم. پس بهترین حالت در این شرایط، روابط و مذاکرات دیپلماتیک است. (خرم، ۱۳۹۴)

۲-۳. عناصر مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان

برای اینکه از لحاظ حقوقی عناصر مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان را برای نقض تعهدات بین‌المللی که به عهده دارد مورد بررسی قرار دهیم باید محل حادثه را مشخص کنیم. به طور کلی در محل حادثه دو نوع مسئولیت کیفری و مدنی مطرح است. بر اساس مقررات حقوق بین‌الملل، دولت فاقد مسئولیت کیفری است. اما مسئولیت کیفری مأموران و دست‌اندرکاران حج در کشور عربستان از دو منظر حقوقی قابل بررسی است. نخست از نظر حقوق داخلی عربستان. یعنی اگر وقایع به ما بگویند که عمدی در کار بوده یا از دیدگاه قوانین و مقررات عربستان تخلف عمدی رخ داده است در این صورت مسأله در حقوق داخلی عربستان قابل طرح است. دوم در سطح بین‌المللی به طور کلی توصیف این مسأله به عنوان یک جنایت، از جهت مسئولیت کیفری این افراد بسیار دشوار است. چون اگر این موضوع به اثبات برسد در چارچوب جنایت علیه بشریت قابل طرح خواهد بود. البته با توجه به اطلاعاتی که از این واقعه وجود دارد به سختی می‌توان این ایده را مطرح نمود که جنایت علیه بشریت اتفاق افتاده است، زیرا این ادعا مستلزم این است که یک دولت به عمد و به طور گسترده یا نظام‌مند حیات افراد را سلب کرده باشد که چنین مسأله‌ای اثباتش بسیار دشوار است. اما مسئولیت مدنی هم بر اساس قوانین دولت میزبان یا مقرر قابل طرح است و هم در سطح بین‌المللی. اما مشکل این است که دولت عربستان ادعا کرده این عمل ناشی از بی‌نظمی برخی حجاج به خصوص حجاج ایرانی است. یعنی مسئولیت مستقیم را در اصل از خودشان دور کرده است. یعنی دولت در این گونه مواقع متعهد به اتخاذ تدابیر مقتضی و معقول در حفظ نظم و ایمنی برای حفظ حیات افراد است و دولت عربستان حتی اگر مسئولیت این حادثه را بر عهده حجاج ایرانی بیاندازد نمی‌تواند از مسئولیت خود در این خصوص طفره برود. (عبداللهی، ۱۳۹۴)

۴. حادثه منا از منظر حقوق بشر

ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر مقرر می‌دارد: «هر فردی سزاوار و محق به زندگی، آزادی و امنیت فردی است.» این ماده بدون هیچ قید و شرطی و به صورت مطلق بیان شده است و حق حیات و امنیت برای هر فردی از ابنای بشر را محترم دانسته و آن را به رسمیت شناخته است. بر این اساس، دولت عربستان و مأموران سعودی باید حق حیات و امنیت زائران را تأمین می‌کردند ضمن اینکه عربستان معاهده مودت سال ۱۳۰۸ و کنوانسیون کنسولی ۱۹۶۱ وین را نقض کرده است. بند الف ماده ۲ اعلامیه اسلامی حقوق

بشر معروف به سند قاهره مقرر می‌دارد: «زندگی، موهبتی است الهی و حقی است که برای هر انسانی تضمین شده است و بر همه افراد و جوامع و حکومت‌ها واجب است که از این حق حمایت نموده و در مقابل هر تجاوزی علیه آن ایستادگی کنند.» بند ج همین ماده نیز مقرر می‌دارد: «پاسداری از ادامه زندگی بشریت تا هر جایی که خداوند مشیت نماید وظیفه‌ای شرعی می‌باشد.» در بند د نیز آمده است: «حرمت جنازه انسان باید حفظ شود و بی‌احترامی به آن جایز نیست؛ کما اینکه جایز نیست لمس کردن آن مگر با مجوز شرعی و بر دولت است حمایت از این امر.» بر اساس ماده ۴ این اعلامیه نیز پاسداری از پیکر هر انسانی وظیفه دولت و جامعه شناخته شده است. در همه موارد بالا حتی به فرض بی‌گناهی مطلق دولت عربستان و مأموران سعودی، مسئولان دخیل در مدیریت بحران منا مرتکب تخلف شده‌اند، اما باید دید دولت عربستان چه واکنشی در قبال نقض آشکار حقوق بشر اسلامی دارد و دولت جمهوری اسلامی ایران چه سیاست حقوقی و قضایی در پیش می‌گیرد.

معاهده و کنوانسیون بین‌المللی ویژه‌ای در زمینه کمک به مصدومان حوادث عمومی وجود ندارد که دولت عربستان به آن پیوسته باشد و حالا با توجه به نقض تعهد خود قابل پی‌گیری قضایی باشد. ضمن اینکه صلاحیت دیوان بین‌المللی کیفری (ICC) طبق اساسنامه رم نیز هیچ ربطی به حادثه منا ندارد و این دیوان فقط صالح به رسیدگی به پرونده‌های مربوط به نسل‌کشی، جنایت جنگی، تجاوز سرزمینی و جنایت علیه بشریت است. پس در عمل، ارجاع امر به یک دادگاه بین‌المللی یا اساساً تشکیل چنین دادگاهی نیز دور از ذهن می‌نماید. (عباسی، ۱۳۹۴: ۶)

۵. ساز و کار پی‌گیری حقوقی حادثه منا

جمهوری اسلامی هم می‌تواند به طرق سیاسی این موضوع را بررسی کند و هم به طرق حقوقی. طرق سیاسی اعم از ایجاد کانال‌های سیاسی برای حل و فصل این موضوع و اعاده حقوق جان‌باختگان و آسیب‌دیدگان با تفاهم سیاسی است. اما در صورت شکست این راه اول، مسأله امکان بررسی موضوع توسط جمهوری اسلامی به مراجع صلاحیت‌دار است که در زیر نگاهی اجمالی به برخی از آن‌ها خواهیم کرد.

۱-۵. پی‌گیری قضیه در محاکم بین‌المللی

برای پی‌گیری این قضیه در محاکم بین‌المللی ابتدا بایستی به احراز کامل مستندات موجد مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان و مأموران امنیتی این کشور پرداخت و سپس

بایستی دید بین دو کشور ایران و عربستان چه قراردادهای کنسولی و موافقتنامه‌های سیاسی در خصوص نحوه برخورد با اتباع دولت دیگر وجود دارد و این موافقتنامه‌ها در خصوص اعمال چنین اتفاقاتی چه مکانیسم‌هایی برای حل و رفع اختلافات در نظر گرفته‌اند. نگاهی به موافقتنامه‌های موجود بین دو کشور نشان می‌دهد که بین دو کشور عهدنامه مودتی وجود دارد که در سال ۱۳۶۰ امضا شده است. «بر اساس ماده ۴ آن، عربستان موظف به حفظ امنیت جان حجاج ایرانی است. هم‌چنین از دیگر موافقتنامه‌های فی‌مابین دو کشور، می‌توان به «موافقت‌نامه فرهنگی بین ایران و عربستان در سال ۱۳۴۶»، «تفاهم نامه‌های زیارتی بین وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و عربستان» و هم‌چنین «تفاهم‌نامه‌های بین سازمان حج و زیارت و وزارت حج عربستان سعودی» اشاره کرد. در مرحله بعد بایستی مشخص شود که این موافقتنامه‌ها نقض شده‌اند؟ اگر پاسخ مثبت است، مکانیسم حل و فصل اختلافات که در این موافقتنامه‌ها تعبیه شده، چگونه است و اگر راه حلی تعبیه نشده است باید از طریق دیوان بین‌المللی دادگستری لاهه اقدام کرد. (رحمتی، ۱۳۹۴)

۵-۱-۱. دیوان بین‌المللی دادگستری لاهه

طرح شکایت ایران تحت اصل حمایت سیاسی و دیپلماتیک از اتباعش در دیوان منتفی است، چرا که هر دو طرف بایستی صلاحیت دیوان در خصوص موضوع مورد منازعه را به رسمیت بشناسند، یا پیشتر اعلامیه پذیرش صلاحیت اجباری دیوان در حل و فصل اختلافات فی‌مابین را پذیرفته باشند. مورد دوم که مورد پذیرش واقع نشده، در مورد اول نیز بعید به نظر می‌رسد دولت عربستان صلاحیت دیوان در این زمینه را به رسمیت شناخته و موافق احاله دعوی به این نهاد حقوقی باشد. عربستان سعودی که استدلال می‌کند «ایران از حادثه منا، قصد بهره‌برداری سیاسی دارد»، دور از ذهن است که رضایتش را برای اینکه طرف دعوی قرار بگیرد، ابراز دارد. البته برخی کشورها اعلامیه صلاحیت اجباری دیوان برای رسیدگی به اختلافات توسط این نهاد را تصویب کرده‌اند، اما نه ایران و نه عربستان هیچ یک این اعلامیه را تصویب نکرده‌اند، بنابراین دیوان از چنین صلاحیتی برای بررسی این موضوع برخوردار نخواهد بود.

۵-۱-۲. دیوان بین‌المللی کیفری

نظام عدالت کیفری بین‌المللی، مبتنی بر مسئولیت کیفری «فردی» است. در این نظام مسئولیت کیفری دولت‌ها و یا اشخاص حقوقی پذیرفته نشده است. مسئولیت کیفری

فردی که به معنای مسئول کردن شهروندان در قبال رفتارهای خویش است دستاورد شگرف نظام عدالت کیفری جهانی در مسیر انسانی کردن حقوق و روابط بین‌الملل است. شهروند بما هو شهروند در اینجا صاحب تکلیف و مسئولیت است. بنابراین آنچه قابلیت پیگیری دارد مسئولیت کیفری اشخاص حقیقی است و نه مسئولیت کیفری دولت عربستان. هر چند دولت‌ها نیز در صورت نقض تعهدات بین‌المللی خود دارای مسئولیت هستند، لیکن این مسئولیت جنبه کیفری ندارد. مسئولیت کیفری می‌تواند متوجه مسببان و یا مباشران صاحب منصب یک جرم شود، لیکن مهم‌ترین عنصر اعمال صلاحیت نظام عدالت کیفری بین‌المللی در اینجا غایب است و آن صلاحیت موضوعی است. در حادثه منا اصلاً جرم بین‌المللی واقع نشده است که بتوان سخن از امکان بررسی مباشران و یا مسببان آن جرم نمود. جرایم بین‌المللی، شدیدترین جرایم مورد اهتمام جامعه جهانی هستند. جرایم بین‌المللی جرایم «عمدی» هستند. قصور و جرایم غیرعمدی در عداد جرایم بین‌المللی ثبت نشده‌اند. شاید از منظر حقوق کیفری داخلی حادثه رخ داده شده مصداق قتل غیرعمدی و یا خطای محض باشد، لیکن این عناوین در فهرست جرایم بین‌المللی غایب است. حتی اگر هم عمدی در کار باشد و قتل عمد محقق باشد باز این امر شرط لازم، اما ناکافی برای تحقق جرم بین‌المللی است. عنصر مادی جرایم بین‌المللی نسبت به جرایم عادی جرم‌انگاری شده در نظام‌های کیفری ملی دارای یک مؤلفه اضافی است و آن عنصر و شرط زمینه‌ای است. شرط زمینه‌ای آستانه‌ای است که یک جرم عادی را به جرم بین‌المللی تبدیل می‌کند. رفتار مادی متشکله جرایم بین‌المللی به مانند جرایم عادی دارای شباهت و یکسانی است. در اینجا نیز قتل و تجاوز و آزار و اذیت و غارت و نقض کرامت انسانی مطرح است. لیکن یک مؤلفه دیگر نیاز است که همراه این جرایم عادی بشود تا جواز ورود به حریم جرایم بین‌المللی را پیدا کنند و آن عنصر زمینه‌ای است که در هریک از جرایم دیوان یعنی جرایم علیه بشریت، جرایم جنگی و نسل‌کشی دارای تعریف خاص است. شرط زمینه‌ای جرایم جنگی، منازعه مسلحانه داخلی یا بین‌المللی است که در ماجرای منا مفقود است. شرط زمینه‌ای جرایم علیه بشریت نیز حملات سازمان‌یافته و یا گسترده علیه جمعیت غیر نظامی است که بر ساخته و برخواسته از یک طرح و نقشه از پیش تعیین شده از سوی یک دولت می‌باشد. آشکار است که اثبات چنین شرایطی در ما نحن فیه میسر و میسر نیست. ماجرای منا نه در بستر یک جنگ مخاصمه مسلحانه بین‌المللی و یا غیر بین‌المللی واقع شد و نه آنکه قطعه‌ای از یک مجموعه حملات سازمان‌یافته و یا گسترده در راستای تحقق یک سیاست دولتی بوده است. این

شرایط زمینه‌ای از آن رو نهادینه شده‌اند تا حتی جرایمی که جرم هستند، لیکن به صورت موردی و اتفاقی و پراکنده رخ می‌دهند به آستانه صلاحیت محاکم بین‌المللی نرسند. محاکم بین‌المللی دارای محدودیت در نیرو و منابع مالی برای رسیدگی به جرایم هستند، لذا تنها شدیدترین جرایم، مورد اهتمام ایشان می‌باشد. حتی در فرضی که بتوان مدعی شد یک عنوان مجرمانه بین‌المللی به مسببان این حادثه متوجه است، از حیث اجرایی در دسترس‌پذیرترین مکانیسم اجرای عدالت کیفری در عرصه بین‌الملل، دیوان کیفری بین‌المللی می‌باشد. دیوان کیفری بین‌المللی خاتم محاکم کیفری موردی است که تا پیش از این نظام بین‌الملل برای رسیدگی به جرایم خاص واقع شده در یک جغرافیای خاص شاهد بوده است. لیکن دیوان یک سازمان بین‌المللی است و صلاحیت آن محدود به دول عضو.

عربستان سعودی عضو دیوان نمی‌باشد و از این رو در صورت وقوع جرمی از جرایم داخل در صلاحیت دیوان در عربستان، آن جرم خارج از صلاحیت و نفوذ دیوان می‌باشد. در نتیجه اگر قرار بر تعقیب کیفری سران سعودی باشد یمن مورد مناسب‌تری است، لیکن به دلیل همان عدم عضویت عربستان و یمن در دیوان، راه برای مداخله دیوان بسته است جز آنکه شورای امنیت در این مورد که در بستر آن جرایم جنگی پرشماری در حال رخ دادن است این وضعیت را ارجاع نماید که آن نیز به دلیل مداخله رژیم ایالات متحده در جنگ یمن و مسئول بودن سران این رژیم در این باره به مقام تحقق نخواهد رسید. (ذاکر حسین، ۱۳۹۴)

۳-۱-۵. دادگاه‌های داوری ویژه و یا کمیته‌های حقیقت‌یاب کیفری

مسیر دیگری که پیش روی جامعه بین‌المللی برای بررسی فاجعه منا است، تشکیل محاکم کیفری اختصاصی یا کمیته حقیقت‌یاب از سوی شورای امنیت سازمان ملل متحد است. این مسیر که قبلاً توسط شورای امنیت در قضایای رواندا و یوگسلاوی سابق به کار رفته است، از دیگر روش‌های پیگیری حقوقی فاجعه منا به شمار می‌آید. (متاجی، ۱۳۹۴)

۴-۱-۵. پیگیری در مراجع حقوق بشری

از جمله حقوق ثانویه بشر، حق بهداشت است که دولت عربستان از آن استنکاف کرده است. هم‌چنین در بسیاری از مصاحبه‌ها اشاره شده است که «برخی از مصدومین حادثه منا به دلیل نبود آب و عدم دسترسی به خدمات بهداشتی جان باختند». دولت سعودی می‌توانست به هر نحوی (مثلاً با استفاده از بالگرد)، آب یا هر نوشیدنی دیگر را به دست

زائران برساند. ضمن اینکه زمینه‌ای برای دسترسی به بهداشت عمومی را فراهم کند. این موضوع می‌تواند در شورای حقوق بشر ملل متحد مورد بررسی قرار گیرد. ایران می‌تواند در این زمینه تقاضای گزارشگر ویژه از شورای حقوق بشر ملل متحد را داشته باشد و موضوع را از این طریق پیگیری کند. هم‌چنین این موضوع را می‌توان در سازمان بهداشت جهانی مورد بررسی قرار داد تا از بروز چنین فاجعه‌ای در آینده جلوگیری شود. برای این کار لزوم استناد به موارد نقض بهداشت عمومی و عدم ارائه آب آشامیدنی به زائران را بایستی مورد توجه قرار داد. (رحمتی، ۱۳۹۴)

۵-۲. پیگیری قضیه در محاکم داخلی

با توجه به قصوراتی که در بحث‌های قبلی به آن اشاره شد، رفتار مأمورین تأمین امنیت مسافری و زائران، فارغ از کارکرد آن‌ها یا تجاوز یا عدم تجاوز آن‌ها از حدود اختیاراتشان، قابل پیگیری است و اتباع کشورهای مختلف امکان طرح دعوی در محاکم داخلی کشور عربستان علیه این افراد را دارند. (زراعتکار مغانی، ۱۳۹۴) برای اینکه بتوان در این محاکم ادله و مستندات محکمی آورد باید توجه داشت که بهترین راه برای بررسی حادثه منا تشکیل کمیته حقیقت‌یاب متشکل از نمایندگان همه کشورهای است که شهروندان آنها در این حادثه کشته شده یا آسیب دیده‌اند. برای کشف علل و عوامل این فاجعه، همه اسناد و مدارک و عکس‌ها و فیلم‌های واقعی موجود در دوربین‌های تلویزیونی و مداربسته نصب شده در اطراف محل حادثه باید بررسی و اظهارات ناظران شنیده شود. آنگاه کارشناسان بی‌طرف باید این داده‌ها را تجزیه و تحلیل کرده و نتیجه‌گیری کنند. در این میان عکس‌ها و فیلم‌هایی که در لحظات قبل و بعد از حادثه گرفته شده، اهمیت دارد و باید با مسیر حاجیان در روز عید قربان تطبیق داده شود. بدیهی است بعد از آنالیز همه داده‌ها، نتایج دقیق و منسجمی گرفته می‌شود که بدون شک این کار بدون استفاده از نظر کارشناسان توانا امکان‌پذیر نیست. متأسفانه حوادث ایام حج در عربستان محدود به امسال و حادثه منا نبوده و احتمال تکرار آن در سال‌های آینده نیز دور از ذهن نیست. بنابراین بدون بررسی دقیق موضوع و پیدا کردن پاسخ مناسب نمی‌توان ذهنیت مردم و کسانی که خود را آماده انجام مناسک حج در سال‌های آینده می‌کنند، تغییر داد. «ریاض» در جریان سقوط جرتقیل در اطراف خانه کعبه که منجر به کشته شدن ده‌ها نفر شد، به سرعت آن را بررسی و درباره‌اش تصمیم‌گیری کرد و تا حدودی خسارت وارده و دیه مقتولان و مصدومان را پرداخت کرد اما این‌بار، از تصمیم‌گیری خبری نیست. می‌دانیم هیچ حادثه‌ای بدون علت نیست. در حوادث غیرطبیعی، عوامل انسانی به انحای مختلف دخالت دارند.

در این حادثه نیز بی‌تردید عامل یا عواملی انسانی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم و در سطوح و درجات مختلف موجب بروز حادثه بوده است. از آنجا که وقوع حادثه به گونه‌ای بود که امکان خرابکاری یا فعالیت تروریستی کم‌رنگ است، به نظر می‌رسد حادثه غیرعمدی باشد. حتی اگر عمدی نبودن حادثه نیز ثابت شود باز هم مسئولان برگزاری این مراسم بزرگ در «منا»؛ مانند کارگزاران امور حمل و نقل و عبور و مرور و پلیس و وزارت کشور و... نمی‌توانند از خود سلب مسئولیت کنند. علاوه بر این مسئولیت اگر مصداق جرم غیرعمدی هم نباشد و نتوانیم کسی را به عنوان مباشر و شریک در ارتکاب حادثه معرفی کنیم، وقوع آن حسب مورد می‌تواند ناشی از تقصیر، قصور، بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی و مسامحه عواملی باشد که موظف بوده‌اند تمهیدات لازم را برای برگزاری این مراسم بدون هرگونه حادثه فراهم کنند و امکان بروز حادثه را از بین ببرند. آنان که از انجام وظایف خود شانه خالی کرده یا کارهایی که نباید انجام می‌دادند، انجام داده‌اند، مقصرند. باید بررسی شود که کدام‌یک از مسئولان عربستان در برگزاری این مراسم و جلوگیری از حادثه مقصر بوده‌اند. چنان‌که گفتیم در حوادث غیرطبیعی، عوامل انسانی نیروی محرکه وقوع حادثه است؛ اعم از اینکه این دخالت عمدی یا غیرعمدی باشد، خواه آن حادثه جرم باشد یا جرم محسوب نشود. فعل مادی که موجب وقوع حادثه است یا با قصد و نیت قبلی است یا این واقعه بدون قصد و نیت قبلی اتفاق افتاده است. چنان‌که عملی بدون قصد خاصی صورت گیرد و صرف ارتکاب عمل هم (مانند دشنام‌دادن) جرم نباشد، جرم غیرعمدی است و باید جبران ضرر و زیان شود. حوادث به‌طور عام ممکن است در اثر: تقصیر، قصور، بی‌احتیاطی، غفلت، بی‌مبالاتی و مسامحه یا تعدادی از این عوامل باشد. تقصیر، ترک عملی است که شخص ملزم به انجام آن است یا تقصیر عملی (جرم یا غیرجرم) است که شخص از آن منع شده است. باید تحقیق شود آیا در وقوع این حادثه کسی مشمول این تعریف می‌شود و مقصر است یا خیر؟ کسی که از انجام الزامات قانونی خودداری می‌کند، باید مجازات شود و اگر عمداً این کار صورت گیرد، مجازات عامل تشدید می‌شود. قصور در انجام کار یا عجز از انجام کاری نیز می‌تواند از عوامل وقوع حادثه باشد و چون در قصور، «عنصر قصد» ضعیف است، در نقطه مقابل تقصیر قرار می‌گیرد و مجازات آن کمتر است. بی‌احتیاطی و غفلت از انجام کار یا عدم انجام آن نیز می‌تواند در وقوع حادثه مؤثر باشد. غفلت، از جنس ترک وظیفه یا ترک عمل است ولی بی‌احتیاطی، از جنس فعل است و ناظر به ارتکاب افعال و اعمالی بدون پیش‌بینی‌های قبلی و حزم کافی و لازمی است که باید رعایت شود. این حزم و احتیاط لازم از همه

کارگزاران برگزاری مراسم حج از جمله در یکی از مناسک آن که رمی جمرات است، توقع می‌رفت. مسامحه و بی‌مبالاتی نیز می‌تواند از عوامل وقوع حادثه باشد. مسامحه که در لغت به معنی سهل‌انگاری است در حقوق جزا عنوان کوتاهی و اهمال در انجام وظیفه را دارد. اهمال در حقوق، وصف کسی است که از روی خودخواهی وظایف خود را ترک کند یا نادیده بگیرد، در مقابل آن بی‌مبالاتی است که در حقوق جزا به معنی اقدام به انجام فعل یا ترک فعلی است که در عرف نباید به آن مبادرت کند. به شرح فوق این عوامل شش‌گانه به ترتیب اهمیت می‌تواند موجب وقوع حادثه باشد و جز در مورد تقصیر تشخیص سایر موارد با عرف است. در فرض عمدی نبودن حادثه، نمی‌توان گفت هیچ‌یک از این عوامل شش‌گانه هم وجود نداشته است و در هر صورت دولت عربستان در مقابل جان‌باختگان و ورثه آنان مسئول است، چراکه عامل یا عوامل مشخصی در زمینه حادثه منا تاکنون شناسایی یا معرفی نشده‌اند. بر اساس فقه اسلامی در فریقین شیعه و سنی وقتی عامل حادثه مشخص نباشد، دولت محل وقوع حادثه به‌عنوان متولی بیت‌المال ضامن پرداخت دیه جان‌باختگان است. (نیکبخت، ۱۳۹۴: ۴)

نتیجه گیری

با توجه به وسعت حادثه منا، نکته قابل تأمل این است که قریب پنج هزار نفر جان خود را در این حادثه از دست داده‌اند، در حالی که در برخی تجاوزات به کشورها تعداد خسارات و آمار کشته‌شدگان از حادثه منا کمتر است. از این نظر، حادثه منا فاجعه عظیمی است که دولت عربستان باید در قبال آن پاسخگو باشد و علل بروز حادثه را بررسی و با مقصرین و مسببین این فاجعه چه مأمورین و چه دستگاه‌های دولتی خود برخورد لازم و جدی داشته باشد. با توجه به مسئولیت مدنی دولت عربستان در این زمینه و با در نظر داشتن تعهدات بیمه‌ای در قبال زوار توسط شرکت‌های داخلی، پرداخت خسارت مادی از قبیل دیه فوت یا جراحات و یا پرداخت هزینه‌های درمانی از سوی شرکت‌ها یا دولت عربستان قابل بحث و پی‌گیری است، اما این تنها در چارچوب جبران خسارت و پرداخت غرامت مفهوم دارد، نه مجازات عوامل وقوع حادثه که موضوع مسئولیت کیفری است. شایسته است دولت جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از همه ظرفیت‌ها و توانمندی‌های حقوقی و قضایی کشور مرحمی بر آلام داغدیدگان حادثه منا نهاده و با پی‌گیری همه‌جانبه حقوقی و قضایی زمینه مجازات مقصرین و جبران خسارت وارده را فراهم آورد. البته پیشنهاد می‌شود اولاً اگر جمهوری اسلامی ایران به تنهایی وارد این میدان شود به طور کامل روند اشتباهی است، زیرا کشورهایی که بیشترین کشته را دادند باید در این مسیر هم‌گرایی داشته باشند. ثانیاً باید از کشورهایی که بیشترین نفوذ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در جهان اسلام را دارند کمک گرفت. ثالثاً نهادهای مردمی و نخبگان جهان اسلام باید در این موضوع دخالت کنند. رابعاً سازمان ملل ظرفیتی دارد که می‌توان از آن به عنوان مجمع جهانی برای حل مسأله کمک گرفت. خامساً سازمان همکاری‌های اسلامی است که تأثیر و مقبولیت در جهان اسلام دارد و همان‌طور که گفته شد راهکارهای دیپلماتیک را باید در این مسأله ارائه داد. اما یکی از طرح‌هایی که ارائه شده این است که در مدیریت مناسک حج مشارکت کنیم. این موضوع پیش‌تر مورد توجه قرار گرفته بود. البته اگر قرار باشد این طرح مطرح شود محتاج مقبولیت جهانی هستیم و همکاری و مشارکت جهان اسلامی را می‌خواهد و امیدواریم که بتوانیم با دیپلماسی منطقی از یک حادثه تلخ به یک حادثه شیرین ورود کنیم.

منابع

کتاب

- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۵)، *حقوق بین الملل عمومی*، تهران: کتابخانه گنج دانش، چاپ بیست و هفتم.

- کمیسیون حقوق بین الملل سازمان ملل متحد (۱۳۸۸)، *مسئولیت بین المللی دولت: متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین الملل*، ترجمه علیرضا ابراهیم گل؛ زیر نظر و با دیباچه جمال سیفی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی شهر دانش، چاپ اول.

روزنامه ها و سایت های اینترنتی

- پایگاه اطلاع رسانی حج (۱۳۹۴/۷/۲۲)، hajj.ir/14/62202

- خرم، علی (۱۳۹۴/۷/۲۵)، *مسئولیت حقوقی عربستان در فاجعه منا*، در سایت «ایران آنلاین»:

www.ion.ir/news/19265.html

- ذاکر حسین، محمدهادی (۱۳۹۴/۰۷/۰۵)، *امکان سنجی تعقیب کیفری مسببان حادثه منا در سطح بین الملل*، در سایت «مرکز حقوق کیفری بین المللی ایران»:

<http://www.icicl.org/details.asp?id=323>

- رحمتی، رضا (۱۳۹۴/۰۷/۲۳)، *ابعاد مختلف بررسی فاجعه منا در محاکم بین المللی*، در سایت «اندیشکده راهبردی تبیان»:

<http://tabyincenter.ir/index.php/menu-examples/child-items-5>

- زراعتکار مغانی، سعیده (۱۳۹۴/۰۷/۰۶)، *مسئولیت بین المللی عربستان سعودی در خصوص حادثه منا از منظر حقوق بین الملل*، در سایت «شبکه اطلاع رسانی راه دانا»:

<http://www.dana.ir/News/454148.html>

- عبداللهی، محسن (۱۳۹۴/۷/۲۵)، *مسئولیت حقوقی عربستان در فاجعه منا*، در سایت «ایران آنلاین»: www.ion.ir/news/19265.html

- عباسی، محمود (۱۳۹۴/۷/۲۱)، «بررسی مسائل حقوقی مربوط به حادثه منا»، *روزنامه قانون*، شماره ۶۳۶، ص ۶.

- غریب‌آبادی، کاظم (۱۳۹۴/۷/۱۸)، *نقض تعهدات بین‌المللی و حقوق بشری توسط عربستان در فاجعه منا*، در سایت «اتاق خبر ۲۴»: otagh.khabar24.ir/news/18805

- غریب‌آبادی، کاظم (۱۳۹۴/۷/۱۸)، *سه راهکار ایران در پی‌گیری حقوقی فاجعه منا*، در سایت «خبرگزاری دانشگاه آزاد اسلامی آنا»: www.ana.ir/news/57685

- متاجی، محسن (۱۳۹۴/۰۷/۱۲)، *ابعاد حقوق بین‌المللی فاجعه‌ی منا*، در سایت «پایگاه تحلیلی و تبیینی برهان»: <http://www.borhan.ir/NSite/FullStory/News/?Id=8965>

- مجتهد (۱۳۹۴/۰۷/۰۵)، *سهل انگاری؛ دلیل فاجعه*، در سایت «نسیم آنلاین»: <http://nasimonline.ir/Content/Detail/1028227/169>

- نیکبخت، صالح (۱۳۹۴/۰۸/۱۰)، «عوامل حادثه منا از منظر حقوقی»، *روزنامه شرق*، سال سیزدهم، شماره ۲۴۳۶، ص ۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۶۸

دوفصلنامه مطالعات
حقوق بشر اسلامی

سال پنجم، شماره یازدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵